

## ผ้าพะเหวด : สัญลักษณ์ประเพณีชาวพุทธอีสาน

### PHA PHAWED: NORTHEASTERN BUDDHIST TRADITION SYMBOL

พระครูภัสสรกิตติคุณ (ประยูร ชุมโคตร)<sup>1\*</sup> วิทยา ทองดี<sup>2</sup>

Phrakhruphatsongkittikhun (Phrayoon Chumkhot)<sup>1</sup> Vitthaya Thongdee<sup>2</sup>

<sup>1,2</sup> มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น

<sup>1,2</sup> Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Khon Kaen campus

#### บทคัดย่อ

บทความนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อเสนอเกี่ยวกับผ้าพะเหวด ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ในประเพณีชาวพุทธอีสาน ผลการศึกษาพบว่า ผ้าพะเหวด คือ ผ้าผืนยาวเขียนภาพเล่าเรื่องพระเวสสันดรเพื่อใช้แห่ในงานบุญพระเหวด ผ้าพะเหวดเป็นสื่อที่แสดง ความหมายสัญลักษณ์ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาของตัวละคร ซึ่งสมมติว่าเป็นการแห่พระเวสสันดรเข้าเมือง สมัยก่อน ช่างแต้มรูปมักเป็นช่างพื้นบ้าน จึงใช้สีสันทันเลี่ยนแบบธรรมชาติ ไม่เคร่งครัดเรื่องสัดส่วนของรูปร่าง คน สัตว์ วัตถุสิ่งของ มากนัก ตามคติความเชื่อของชาวอีสาน ผ้าพะเหวดไม่ใช่แค่เครื่องประดับที่ใช้ในงานประเพณี ที่ตกแต่งให้ดูสวยงาม เท่านั้น แต่ยังมีแง่คิดและกุศโลบาย ที่ทำให้ผู้คนที่มาร่วมงานพิธีอันศักดิ์สิทธิ์ ได้รับรู้ในคำสอนของพระพุทธเจ้า ที่แฝง หลักธรรมคำสอนไว้ในรูปทรงและสีสันที่อยู่ในผ้าพะเหวด การร้อยเรียงของศิลปะ ล้วนมีกุศโลบายคำสอนที่แฝงอยู่เป็น จำนวนมาก มันเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตให้พ้นทุกข์

**คำสำคัญ:** ผ้าพะเหวด, สัญลักษณ์, พระพุทธศาสนา, ประเพณีชาวพุทธอีสาน

#### ABSTRACT

The purpose of this article is to present Pha Phawed, which is a symbol of Northeastern Buddhist tradition. The results showed that the Pha Phawed is a long piece of cloth that depicts the story of Vessantara Jataka for use in the procession of Vessantara ceremony. Pha Phawed is a medium to give symbolic meaning to the Buddhist scriptures of the characters. It is assumed that a procession of Vessantara Jataka into the city in the age of Vessantar king. Painter artisans were usually local artisans. Therefore, they use colors to imitate nature, It is not very strict about the proportions of shapes, people, animals, objects, and things according to the beliefs of the Northeastern people Pha Phawed is not only an ornament used in the traditions and it is also decorated to look beautiful. But there are also ideas and stratagem. It made people in the sacred ceremony learn the Buddha doctrine from the shape and color of the Pha Phawed. It will be a way to live out of suffering.

**Keywords:** Pha Phawed, Symbol, Buddhism, Northeastern Buddhist Tradition

\* E-mail address: [yatodchuay@hotmail.co.th](mailto:yatodchuay@hotmail.co.th) <sup>1</sup> [vitthaya.thongdee@gmail.com](mailto:vitthaya.thongdee@gmail.com) <sup>2</sup>

## บทนำ

เวสสันดรชาดก คือชาดกหรือประมวลพระพุทธรูปเกี่ยวกับการบำเพ็ญทานบารมีของพระพุทธเจ้าสมัยที่พระองค์เสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดรโพธิสัตว์ เวสสันดรชาดก (ช.ช. (ไทย) 28/1155/447.) เป็นแบบอย่างการให้ทานของชาวพุทธที่สำคัญที่สุด อิทธิพลของเวสสันดรชาดกต่อการนับถือพระพุทธศาสนาของชาวไทยทำให้เกิดมีบุญพระเวสสันดร ซึ่งในภาคอีสาน เรียกว่า “บุญผะเหวด” บุญผะเหวด หรืองานบุญมหาชาติ คืองานมหากุศลเป็นงานหนึ่งที่อยู่ในฮีตสิบสอง ซึ่งจัดในเดือนสี่ตามปฏิทินจันทรคติ การจัดงานนั้นทำขึ้นเพื่อเป็นการรำลึกถึงการบำเพ็ญบุญและการแสดงความเห็นแก่ตัวตามชาดกเรื่องพระเวสสันดรชาดก ดังนั้น ชาวไทยอีสานแต่โบราณจึงถือเป็นเทศกาลที่ประชาชนทั้งหลายพึงสนใจร่วมกระทำบุญบำเพ็ญบารมี และได้อนุรักษ์สืบทอดเป็นวัฒนธรรมสืบมา โดยในงานนั้นจะทำกันตามวัดประจำชุมชนหรือหมู่บ้านต่าง ๆ มีการจัดแต่งสถานที่เพื่อต้อนรับพุทธศาสนิกชนที่เข้ามาฟังเทศน์มหาชาติและ โดยงานจะจัดอยู่สองวันคือวันโฮม และวันที่ฟังเทศน์มหาชาติซึ่งในทั้งสองวันของงานนั้นจะมีกิจกรรมในงาน อย่างการแห่พระอุปคุต การฟังเทศน์มหาชาติ

การแห่ขบวนต่าง ๆ ทั้งการแห่ผะเหวดเข้าเมือง การแห่ต้นกัณฑ์จบ กัณฑ์หลอนหรือต้นเงินบริจาคที่ประชาชนนั้นจะมีการรวบรวมเงินเพื่อไปถวายวัดและมีการให้อาหารตอบแทนในการทำบุญอย่าง (ข้าวปุ้น) หรือขนมจีนเป็นสิ่งตอบแทน งานบุญผะเหวด จึงถือได้ว่าเป็นงานมหากาพย์ครั้งใหญ่ของพุทธศาสนิกชนโดยเฉพาะชาวอีสานของประเทศไทยบุญผะเหวด หรือบุญประเพณีเทศน์มหาชาติเป็นงานบุญประเพณีอีกงานหนึ่งประจำเดือน 4 ของชาวอีสาน คือบุญพิธี ที่เกี่ยวกับเรื่องราวของพระเวสสันดร หรือเทศน์มหาชาติ กระทำในวันใดวันหนึ่งของเดือนสี่ จึงเรียกอีกอย่างว่า บุญเดือนสี่ เป็นการทำบุญเพื่อเป็นเครื่องระลึกถึงพระชาติ ๆ หนึ่งขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นการบำเพ็ญทานบารมีครั้งยิ่งใหญ่ของพระเวสสันดรก่อนที่พระองค์จะกำเนิดมาเป็นพระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้า คือครั้งอุบัติเป็นพระเวสสันดรหากจะว่าไปแล้วบุญผะเหวดนี้ เป็นงานบุญประเพณีที่ยิ่งใหญ่ของชาวพุทธในภาคอีสาน ซึ่งจะจัดประเพณีบุญผะเหวดที่ยิ่งใหญ่มาก เพราะทางจังหวัดสนับสนุนประเพณีนี้อย่างเต็มที่กำลังเลิกละทีเดียว และมีความเชื่อสืบเนื่องมาจากเนื้อเรื่องที่ปรากฏในหนังสือเทศน์ “มัลลย์หมื่น มัลลย์แสน” ที่กล่าวถึงพระมัลลย์เถระขึ้นไปไหว้ พระธาตุเกษแก้วจุฬามณีบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และได้พบปะสนทนากับพระศรีอริยเมตไตรยโพธิสัตว์ ซึ่งพระองค์ได้ส่งข่าวมายังเมืองมนุษย์โลกว่า “ถ้ามนุษย์ต้องการเห็นพระองค์และเกิดมาร่วมพระชาติกับพระองค์จงอย่าฆ่าบิดาร มารดา หรือทำร้ายบิดามารดา สมณพราหมณ์ อาจารย์ อย่าทำร้ายพระพุทธเจ้าและยุยงพระสงฆ์ ให้แตกกัน ให้ตั้งใจฟังมหาเวส (เทศน์มหาชาติ) ให้ จบในวันเดียว” นี่เป็นความเชื่อของชาวอีสานสืบทอดมายาวนานแล้ว (พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิเถร), 2553)

สัญลักษณ์ในบุญผะเหวด นั้นมีหลายประเภทที่สื่อถึงว่าเป็นบุญผะเหวด บางท้องถิ่นในเขตอีสานก็มีหลายอย่าง บางท้องถิ่นก็มีไม่หลายอย่าง แต่อย่างนั้นก็สำคัญมากบ้าง น้อยบ้างสัญลักษณ์บางอย่างก็สำคัญมาก เพราะถ้าขาดแล้วถือว่า ไม่ใช่บุญผะเหวด แต่สัญลักษณ์บางอย่างถ้าขาดแล้ว ก็ยังคงเป็นบุญผะเหวด อยู่ นั่นเองสัญลักษณ์บางอย่างในบุญผะเหวด เมื่อครั้งสมัยหลายสิบปี ที่ผ่านมาก็ยังมีปรากฏให้เห็นเกือบแทบจะทุกท้องถิ่นของภาคอีสาน แต่ปัจจุบันนี้ บางท้องถิ่นก็ได้ขาดหายไปแล้ว สัญลักษณ์ คือสิ่งที่ถูกกำหนดขึ้น หรือนิยามขึ้นเพื่อใช้สื่อความหมายแทนอีกสิ่งหนึ่ง โดยความหมายอย่างกว้าง ท่านกำหนดเอาทั้งในสิ่งที่ป็นวัตถุ (Object) การกระทำ (Action) และความคิด (Idea) ตรงกับคำในภาษาอังกฤษ 2 ว่า Sign และ Symbol ปัจจุบันเป็นหน่วยหนึ่งในวิชาสัญลักษณ์ศาสตร์ (Semiotics) ซึ่งศึกษาเกี่ยวกับสัญลักษณ์ และวิธีการ (Process) เครื่องหมาย [indication] เครื่องบ่งชี้ [Designation] สิ่งเสมือน (Likeness) รวมไปถึงคำอุปมา (Analogy) คำอุปมา (Metaphor) ระบบสัญลักษณ์ (Symbolism) เครื่องแสดง (Signification) และการสื่อสาร (Communication) ที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อสื่อความถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งนอกเหนือจากตัวมันเอง (พรหม พัทธกั, 2557)

แม้วิชาสัญลักษณ์จะเพิ่งเกิดมาได้ไม่นาน (ศตวรรษที่ 19) แต่จากหลักฐานทางโบราณคดีทำให้ทราบว่า มนุษย์รู้จักใช้สัญลักษณ์สื่อสารมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ คือก่อนที่จะมีการประดิษฐ์ตัวอักษรขึ้น ตัวอย่างเช่น ระบบความเชื่อและเรื่องราวจากหลักฐานทางโบราณคดี ทำให้ทราบว่า สิ่งที่มนุษย์ใช้เป็นสัญลักษณ์นั้นมีหลายประเภท เช่น พืช คน สัตว์ วัตถุสิ่งของ รูปทรงเรขาคณิต และอักษรภาพ และระบบสัญลักษณ์ที่ชัดเจนที่สุด Geertz ได้สาธิตให้เห็นจากศิลปะการแสดงของชาวบาห์ลี ในอินโดนีเซีย L'evi Strauss ได้แสดงให้เห็นในระบบศาสนาพื้นฐาน เช่น ระบบโทเท็ม (Totemism) ระบบนิทานปรัมปรา (Myth) และในระบบการบูชา (Sacrifice) ประชาชนชาวอีสานส่วนใหญ่ได้นับถือ

พระพุทธศาสนาและยังคงยึดถือประเพณีและปฏิบัติตาม ฮิตสิบสองคลองสิบสี่ ฮิตสิบสอง ฮิตนั้นมาจากคำว่าจารีต หมายถึงสิ่งที่ปฏิบัติยึดถือจนกลายเป็นประเพณีที่ติงามของชาวอีสาน เรียกว่า จาฮิตหรือฮิตสิบสองในหนึ่งปี วิถีชีวิตของชาวอีสานที่ดำรงชีพในสังคมเกษตรกรรมตามสภาพแวดล้อมธรรมชาติที่แห้งแล้งนั้น ในความเชื่อต่อการดำเนินชีวิตที่มีความเจริญรุ่งเรืองเกิดขึ้นแก่ครอบครัวและบ้านเมืองก็ต้องมีการประกอบพิธีกรรม เช่นสรวงบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย และร่วมกันทำบุญประเพณีตามพระพุทธศาสนาด้วยทุก ๆ เดือนในรอบปีนั้นมีการจัดงานประเพณีพื้นเมืองกันเป็นประจำ (พระครูศรีปัญญาวิกรม, 2558)

บทความนี้ต้องการที่จะนำเสนอและชี้ให้เห็นว่า ผ้าผะเหวดเป็นสัญลักษณ์ประเพณีชาวพุทธอีสาน โดยในส่วนถัดไปจะนำเสนอกำเนิดบุญผะเหวด จากนั้นจะนำเสนอความหมายของผ้าผะเหวด และส่วนสุดท้ายจะนำเสนอประเด็นสำคัญเชิงวิชาการของผ้าผะเหวดเป็นสัญลักษณ์ประเพณีชาวพุทธอีสาน

## กำเนิดบุญผะเหวด

บุญผะเหวด หรือบุญพระเวส มาจากคำว่า “เวสสันดรชาดก” เป็นการบำเพ็ญทานบารมีของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งอดีตชาติ และได้ชื่อว่า เวสสันดร เพราะเกิดบนถนนของพวกพ่อค้า ดังในคัมภีร์กล่าวไว้ว่า “พระนางผุสดีทรงครรภ์ถ้วนไตรมาสแล้ว เมื่อทรงทำประทักษิณพระนคร ได้ประสูติเราในท่ามกลางถนนของพวกพ่อค้า ชื่อของเรามีได้เนื่องมาแต่พระมารดาและมีได้เกิดแต่พระบิดา เราเกิดที่ถนนของพวกพ่อค้า ฉะนั้น เราจึงชื่อว่า เวสสันดร” (ขุ.ชา. (ไทย) 28/1051/449)

คำว่า “เวสสันดร” เป็นสัญลักษณ์ของถนนของพ่อค้า หมายถึงถนนที่พวกพ่อค้าใช้สัญจรเดินทาง หรือ ทางทุรกันดาร จึงได้ชื่อว่า เวสสันดร เป็นการบำเพ็ญทานบารมีของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งอดีตชาติ ดังในคัมภีร์กล่าวไว้ว่า เมื่อเรายังเป็นเด็กเล็กเกิดได้ 8 ขวบ นั่งอยู่บนปราสาท คิดที่จะบริจาทาน ว่าเราพึงให้หทัย ดวงตา เนื้อ เลือด และร่างกาย เมื่อเราคิดจะบริจาทานตามสภาพความเป็นจริง ใจก็ไม่หวั่นไหวมุ่งมั่นอยู่ในกาลนั้น เหมือนแผ่นดินมีภูเขาสินธุและห่มไม้เป็นเครื่องประดับ ถ้าจะมีใครมาขอเรา เราก็นิยตบริจาคให้ (ขุ.ชา. (ไทย) 28/1051/450) คำว่า “เวสสันดร” จึงเป็นสัญลักษณ์ของการให้ทาน เพราะเมื่อพระองค์ประสูติได้ 8 ขวบพระองค์ก็มีความคิดที่จะให้ทานแล้วพระเวสสัน เป็นสัญลักษณ์ของความดีงาม เพราะโดยทั่วไปชาวพุทธทั้งหลายย่อมรู้ดีว่า พระเวสสันดรเป็นการบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งอดีตกาล

คำว่า “บุญผะเหวด” เป็นสำเนียงของชาวอีสานที่มาจากคำว่า “บุญพระเวส” หรือ พระเวสสันดร เป็นประเพณีที่ยึดถือปฏิบัติสืบมา ตามคติความเชื่อของชาวอีสานที่ว่า หากผู้ใดได้ฟังเทศน์เรื่องพระเวสสันดรจบทั้ง 13 กัณฑ์ ภายในการเทศน์ครั้งเดียว ภายในวันเดียว จะได้เกิดร่วม ชาตภพกับพระศรีอริยเมตไตรย โดยบุญผะเหวดนี้จะทำติดต่อกันสามวัน วันแรก เป็นวันเตรียม ในวันแรกนี้ ชาวบ้านจะช่วยกันจัดเตรียมสถานที่ ตกแต่งศาลาการเปรียญ ให้มีบรรยากาศคล้ายอยู่ในป่าเขา โดยนิมนต์ภิกษุจากศาลาพระเวสสันดรในป่าวกถด และจากภพวาดเรื่องราวของพระเวสสันดร วันแรกของงาน เรียกว่า “มื่อโฮม” ซึ่งหมายถึง การร่วมแรงร่วมใจกันทำงาน พอถึงช่วงบ่ายของวันแรก ชาวบ้านจะร่วมกันประกอบพิธีอัญเชิญพระอุปคุต จากแหล่งน้ำนอกหมู่บ้าน โดยการแห่อัญเชิญให้มาอยู่ในหอพระอุปคุตภายในวัด เพราะชาวบ้านเชื่อว่าพระอุปคุตจะช่วยคุ้มครองผู้ที่มาในงานให้ปลอดภัยจากอันตรายต่าง ๆ วันที่สอง หรือ “มื่อจัน” ชาวบ้านจะทำพิธีแห่พระเวสสันดร พระนางมัทรี กัณหา ชาลีและชูชก จากชายป่าหรือบริเวณนอกหมู่บ้าน เป็นวันเฉลิมฉลองพระเวสสันดร ชาวบ้านรวมทั้งพระภิกษุสงฆ์จากหมู่บ้านใกล้เคียงจะมาร่วมพิธีนี้ ทั้งการจัดขบวนแห่เครื่องไทยทาน ฟังเทศน์และแห่พระเวส โดยการแห่ผ้าผะเหวด (ผ้าผืนยาวเขียนภาพเล่าเรื่องพระเวสสันดร) ซึ่งสมมติเป็นการแห่พระเวสสันดรเข้าสู่เมือง เมื่อถึงเวลาค่ำจะมีเทศน์เรื่องพระมาลัย ในเรื่องพระมาลัยนี้ จะแสดงให้เห็นถึงที่มาของประเพณีบุญผะเหวด ส่วนวันที่สาม เป็นงานบุญพิธี เป็นวันที่มีเทศน์เวสสันดรชาดก ชาวบ้านจะร่วมกันตักบาตรข้าวพันก้อน พิธีจะมีไปจนค่ำ ชาวบ้านจะแห่แห่น ฟ้อนรำตักขบวนเรียงราย นำกัณฑ์เทศน์ กัณฑ์จอบ กัณฑ์หลอน มาถวายพระ พระสงฆ์จะเทศน์เรื่องเวสสันดรชาดกจนจบ และเทศน์อานิสงส์อีกกัณฑ์หนึ่ง จึงเสร็จพิธี (สุริยา สมุทคุปต์, 2536)

บุญผะเหวด หรือ ที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า “บุญมหาชาติ” ชาวอีสานถือว่าเป็นบุญใหญ่ หรือ บุญประจำปี เป็นประเพณีบุญตามฮิตสิบสองของชาวอีสาน แต่ถ้าถือเป็นเรื่องทาน ก็เป็นประเพณีการบริจาทานครั้งยิ่งใหญ่ ก็พอจะอนุมานได้ถึงสภาพทั่วไป ของชาวอีสานว่า ดอกจิก ดอกจาน บานราวต้นเดือน 3 พุทธศาสนิกชนจะเก็บดอกไม้เหล่านี้

มาร้อยเป็นมัลย์เพื่อตกแต่งศาลาการเปรียญสำหรับบุญมหาชาติและในงานนี้ก็จะมีการเทศน์มหาชาติ ซึ่งถือว่าเป็นงานอันศักดิ์สิทธิ์ผู้ใดฟังเทศน์มหาชาติจบภายในวันเดียว และบำเพ็ญคุณงามความดี จะได้อานิสงส์ไปเกิดในภพหน้า ชาวอีสาน จะจัดทำบุญผะเหวด ปีละ 1 ครั้ง ระหว่างเดือน 3 เดือน 4 ไปจนถึงกลางเดือน 5 ในช่วงสัปดาห์แรกของเดือนมีนาคมของทุกปี โดยจะมีวันรวมตามภาษาอีสาน เรียกว่า วันโฮมบุญ พุทธศาสนิกชนมาช่วยกันจัดตกแต่งศาลา หรือสถานที่ที่จะทำบุญ จัดเตรียมเครื่องสักการะดอกไม้ ธูปเทียน ข้าวตอก อย่างละพันท่อน มีการตั้งธงใหญ่ ไว้แปดทิศ และมีศาลเล็ก ๆ เป็นที่เก็บข้าวพันท่อน และเครื่องควหาวน สำหรับ ผี เปรต และมารรอบ ๆ ศาลาการเปรียญจะแขวนผ้าผะเหวดเป็นเรื่องราวของพระเวสสันดร ตั้งแต่กัณฑ์ที่ 1 ถึงกัณฑ์สุดท้าย การจัดงานบุญผะเหวด หรือ งานเทศน์มหาชาตินิยมให้อัญเชิญพระอุปคุต มาปกป้องคุ้มครองมิให้เกิดเหตุเภทภัยอันตรายทั้งปวง และให้โชค ลาภแก่พุทธศาสนิกชนในการทำบุญมหาชาติ จึงมีการแห่พระอุปคุต ซึ่งสมมุติว่า อัญเชิญมาจาก สะตือทะเล

ดังนั้น บุญผะเหวด หรือบุญพระเวสสันดร หรือบุญมหาชาติ เป็นประเพณีสำคัญอย่างหนึ่งของอีสานสอง หรือ ประเพณีสิบสองเดือนของภาคอีสาน เนื่องจากเป็นบุญที่เทศนาเกี่ยวประวัติของพระโพธิสัตว์ ที่มีนามว่า พระเวสสันดร ซึ่งเป็นชาติสุดท้าย ก่อนที่พระองค์จะประสูติมาเป็นเจ้าชายสิทธัตถะ แล้วตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า จึงนับว่าเป็นชาติที่สำคัญยิ่งเนื่องจากเป็นพระชาติที่ได้บำเพ็ญทานบารมีอันเป็นบารมีที่ทรงเสียสละอย่างใหญ่หลวง เพื่อประโยชน์สุขของผู้อื่นหรือสังคม บุญพระเวส (อีสานออกเสียงเป็น ผะเหวด) หรือบุญมหาชาติ มักกระทำกันในเดือนใดเดือนหนึ่ง ในระหว่างออกพรรษา จะเป็นข้างขึ้นหรือข้างแรมก็ได้ หากทำในเดือนหก หรือเดือนเจ็ด มักจะทำบุญบั้งไฟรวมด้วย เรียกว่า “บุญเดือนหก”

## ความหมายของผ้าผะเหวด

### 1. ความเป็นมาของผ้าผะเหวด

ผ้าผะเหวด มักทำด้วยผ้าฝ้ายเขียนรูปเล่าเรื่องราวสัญลักษณ์ในผ้าผะเหวดของพระเวสสันดรที่ทรงบำเพ็ญทานบารมีทั้งหมด 13 กัณฑ์ ผ้าผะเหวดอีสานแบบม้วนยาว เป็นผลงานพุทธศิลป์ที่เขียนเล่าเรื่องราวเวสสันดรชาดก เป็นภาพวาดที่ใช้ประกอบการเทศน์ผะเหวด ใช้ในพิธีเชิญพระเวสสันดรเข้าเมือง และใช้ประดับรอบศาลาการเปรียญ หรือ ศาลาโรงธรรมในประเพณีบุญผะเหวด (ประตูลืออีสาน, 2564)

ซึ่งเรียกว่า “บุญเดือนสี่” หรือ “บุญมหาชาติ” ผ้าผะเหวดแบบโบราณพบได้ทั้งในชุมชนผู้ไทและชุมชนอีสาน ความงามด้านศิลปพื้นบ้านในผ้าผะเหวดมีระดับที่แตกต่างกัน ซึ่งนักวิชาการด้านจิตรกรรมปัจจุบันนิยม และยกย่องศิลปร่วมสมัยและศิลปของอารยชนที่เรียกว่า “งานจิตรศิลป์” มากกว่าศิลปกรรมของชาวบ้าน (Folk Art)

ภาพผะเหวดสองมิติแบน ๆ เป็นภาพวาดสีน้ำ มีลักษณะเรียบง่ายแบบพื้นบ้าน ไม่มีการปรุงแต่งด้านเทคนิคช่างวาดอย่างอิสระ มีความรู้สึก มีจินตนาการ มีชีวิตจริงแบบพื้นบ้าน แสดงผ่านฉาก ผ่านการแต่งกาย ผ่านประเพณี พิธีกรรม และผ่านงานรื่นเริง จุดมุ่งหมายของการวาดภาพผ้าผะเหวดคือ เพื่อสนองประโยชน์ใช้สอยและประกอบการเล่าเรื่อง การเทศน์ การสอนหลักธรรมเป็นหลักใหญ่ และเพื่อตกแต่งสถานที่เป็นหน้าที่รอง ช่างวาดมีศรัทธาเป็นพื้นฐานในการสร้างงาน และได้รับคำตอบแทนจากผู้ว่าจ้างให้วาด ซึ่งมีศรัทธาในหลักธรรมคำสอน และเชื่อว่าการสร้างภาพผะเหวดได้อานิสงส์เช่นเดียวกับการฟังธรรม

ผ้าผะเหวดแบบม้วนยาว มีขนาดกว้างประมาณ 1 เมตร และมีขนาดยาวประมาณ 13 – 30 เมตร การวาดภาพจะวาดเป็นช่องตามแนวนอน ผ้าผะเหวดขนาดสั้นที่สุดมีพื้นที่ประมาณ 13 ช่อง ขนาดยาวที่สุดประมาณ 18 ช่อง แต่ละช่องความยาวไม่เท่ากัน ขึ้นอยู่กับเหตุการณ์ที่บรรจุอยู่ในแต่ละช่อง หนึ่งเหตุการณ์เรียกว่า หนึ่งอนุภาค ภาพวาดที่เป็นภาพสามมิติจะวาดเต็มกรอบภาพ เป็นภาพขนาด 6 นิ้วขึ้นไป ประกอบด้วยภาพวาดทั้งหมด 13 ช่องหรือ 13 กัณฑ์ ภาพวาดที่เป็นภาพสองมิติแบน ๆ วาดหลายอนุภาคในหนึ่งกรอบภาพ วาดเต็มพื้นที่ เต็มโครงสร้าง ขนาดภาพทั้งคน ทั้งสิ่งมีชีวิต ทั้งมนุษย์และสิ่งของ มีขนาดเล็กประมาณ 2 นิ้ว ภาพแนวนั้นเป็นฝีมือของช่างพื้นบ้าน มีลักษณะคล้ายภาพวาดลายเส้นแบบโบราณที่ปรากฏในฝาผนังถ้ำและที่หน้าผา โดยทั่วไปเชื่อว่าเป็นภาพเขียนก่อนประวัติศาสตร์

ผ้าผะเหวดแบบที่ยาวที่สุด ความคิดที่กำกับเนื้อหาของเรื่องราวบนผ้า คือความคิดเรื่องนรกภูมิ มนุสสภูมิ สวรรค์ภูมิ อันได้รับอิทธิพลจากไตรภูมิพระร่วง ภาพวาดตอนต้นเรื่อง ส่วนที่เป็นปรารภเหตุการณ์เล่ากันตามผะเหวดสันดร พระมัลลย์และพระพุทธเจ้า เป็นตัวแทนของพุทธศาสนา มีสถานภาพสูงส่งกว่าพระอินทร์และเทวดาบนสวรรค์ แม้ตอนจบ

ในนรกภูมิ พระมัลลย์ และพระอินทร์ก็มีสถานภาพเทียบเท่าเทพเจ้าผู้ปลดปล่อยบาป และความทุกข์ให้กับผู้ทำผิดศีลใน โลกมนุษย์โครงสร้างนิทานที่กำกับภาพวาดผ้าผะเหวด คือ ความเชื่อเรื่องสวรรค์ภูมิ มนุสสภูมิและนรกภูมิในนิทานเรื่องผะเหวดสันดรประกอบด้วยอนุภาคย่อย ที่เสนอตัวอย่างพฤติกรรมที่น่าสู่สวรรค์ภูมิและนรกภูมิ เป็นแก่นแกนของเรื่อง ซึ่งไม่ตรงกับแก่นเรื่องในตัวบทลายลักษณ์อักษรด้านวรรณกรรม และด้านกลอนเทศน์ผะเหวด ที่มุ่งเน้นนิพพานหรือการหลุดพ้น ความแตกต่างของแก่นเรื่องแสดงว่า การเขียนภาพผะเหวดของแต่ละชุมชน เป็นสิ่งที่แสดงถึงการคิดต่างอย่างมีเสรีภาพ แหวกจากแนวคิดของศูนย์กลางทางการเมือง ทางศาสนา ทางเศรษฐกิจในเขตนครและเขตเมือง

ส่วนภาพผะเหวดแบบที่สอง ประกอบด้วยภาพพระมัลลย์ขึ้นไปไหว้พระเศเกล้าจุฬามณีบนสวรรค์ พร้อมกับพระอินทร์และเทวดา คู่กับภาพผะเหวด 13 กัณฑ์ โครงสร้างนิทานแนวนี้แสดงความเชื่อว่า การทำบุญ การบำเพ็ญ ปรมาตถทานหรือมหาทาน เป็นปัจจัยนำไปสู่สวรรค์ ภาพวาดวิธีนี้ไม่กล่าวถึงนรกภูมิ ขนาดของภาพเน้นตัวละครโดยวาดเป็นภาพขนาดใหญ่ แสดงพฤติกรรมและเล่าเรื่องราว แต่ภาพไม่สร้างความรู้สึก ไม่สร้างจินตนาการ ภาพวาดมีลักษณะแข็งทื่อเช่นเดียวกับโครงสร้างของภาพวาดแนวที่สาม ที่ไม่กล่าวถึงสวรรค์และนรก บอกเล่าเรื่องราวเฉพาะนิทานผะเหวดสันดรเท่านั้น เป็นการวาดโดยประหยัต์วัสดุ เพื่อวางจำหน่ายโดยเฉพาะ ผู้วาดดูเหมือนขาดศรัทธาในการสร้างงาน ในหนึ่งภาพจะบรรจุเหตุการณ์หนึ่งอนุภาคเท่านั้น การวาดแนวนี้น่าคล้ายกับการวาดจิตรกรรมฝาผนังประดับรอบศาลาโรงธรรม ซึ่งมีขนาดกว้างยาวใหญ่ และมุ่งสอนพุทธศาสนาหลายเรื่อง มีทั้งศาสนบุคคล ศาสนวัตถุศาสนธรรม ประดับรอบศาลาโรงธรรม โครงสร้างเฉพาะนิทานผะเหวดสื่อความคิด เรื่อง อนิจจังลักษณะความเปลี่ยนแปลงของชีวิตและการให้ทาน ไม่ยึดติดในทรัพย์สินทั้งปวง

ภาพผะเหวดในฐานะพุทธศิลป์ที่มีทั้งการวาดแบบผ้าพระบฏและแบบผ้าม้วนยาว แบบภาพพิมพ์และจิตรกรรมฝาผนัง หรือสุปเตม งานจิตรกรรมทุกรูปแบบมีหน้าที่สำคัญหลายประการคือ เป็นภาพประกอบการเล่านิทานเรื่องผะเหวดสันดรให้เข้าใจง่าย ให้เห็นเป็นรูปธรรมที่ชัดเจนนอกจากนี้ยังใช้ประดับศาลาโรงธรรม และใช้กันมุขสนามกลางแจ้งให้เป็นศิวิลกตหรือเขาวงกต ซึ่งเป็นที่ประทับของพระเวสสันดรขณะที่บำเพ็ญพรตเป็นดาบส ภาพผะเหวดม้วนยาวกรณีนี้ทำหน้าที่คล้ายฉาก ส่วนบทบาทแฝงเร้นที่สำคัญรองลงมา เกิดจากฝีมือของช่างวาดที่มีความสามารถสูงคุณภาพของภาพวาดเทียบได้กับจิตรศิลป์ เส้นและปลายพู่กันที่ระบายในพื้นที่ผ้าสามารถสร้างอารมณ์สะท้อนใจ เกิดเป็นรสมหัศจรรย์ตามเนื้อเรื่อง โดยเฉพาะภาพแนวโอโรตติในกัณฑ์ชูชก กัณฑ์มหาพนกัณฑ์มหาหร และกัณฑ์เพิ่ม ตอน พระมัลลย์หรือพระพุทธรูปเจ้าทองแต่นรก ภาพแนวโอโรตติเหล่านี้ปรากฏเฉพาะฝีมือช่างพื้นบ้านอีสาน

ภาพผะเหวดที่มีอนุภาคเหตุการณ์อนุภาคเดียว ปรากฏในกัณฑ์ทศพร กัณฑ์จุลพล กัณฑ์มหาพน กัณฑ์วนปเวศน์และสักตีกัณฑ์ ภาพผะเหวดที่มีอนุภาคเหตุการณ์หลายภาพ หลายอนุภาค ได้แก่การบรรยายเหตุการณ์เล่าเรื่องผะเหวดสันดร กัณฑ์หิมพานต์ ทานกัณฑ์ กัณฑ์ชูชก กัณฑ์มัทรี นครกัณฑ์กัณฑ์เพิ่มคือ พระพุทธรูปหรือพระมัลลย์โปรดสัตว์นรก กัณฑ์ที่มีหลายอนุภาคเหตุการณ์คือ 3 - 7 อนุภาคคือ กัณฑ์มหาหร ความหลายอนุภาคของกัณฑ์นี้ส่งผลต่อการตีความแก่นหลักของเรื่องผะเหวดสันดร ภาพประกอบด้วยชูชกนำสองกุมารหลงทางสู่กรุงสีพี พระเจ้ากรุงสญชัยไล่ตัวหลานทั้งสองจากชูชก ชูชกบริโภคอาหารจำนวนเจ็ดอย่าง อย่างละเจ็ดหม้อ ชูชกธาตุไฟแตกตาย พระสงฆ์ เณร อำมาตย์ชาวบ้าน ทำพิธีส่งสากนหรือเผาศพชูชก ชาวบ้านฉลองเล่นรื่นเริงในงานศพชูชก ภาพลักษณ์ของชูชกในกัณฑ์นี้เป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ ความมั่งมี ไม่อดอยาก ไม่ได้ตายเพราะทุกข์ แต่ตายเพราะเสพสุขอย่างมโหฬาร จึงมีผู้ศรัทธาบูชาหรือเชิญชูชก เพื่อหวังผลความมั่งมีร่ำรวยเป็นสุข

เมื่อพิจารณาภาพผะเหวดม้วนยาวแบบสองมิติแบบ ๆ แนวจารีต ช่างวาดได้เพิ่มเติมเรื่องราว ซึ่งเป็นคติความเชื่อและเป็นวิถีจริยธรรม ที่เป็นบรรทัดฐานสำคัญของชีวิตประจำวัน คือเรื่องการลงโทษคนชั่ว การให้รางวัลคนดี และได้แสดงความเชื่อมั่นในบารมีของพระพุทธเจ้า บารมีของพระอรหันต์คือพระมัลลย์ ซึ่งเป็นศาสนบุคคลในประเพณีท้องถิ่น นับได้ว่าชุมชนท้องถิ่นที่เป็นเจ้าของผ้าผะเหวดสามารถประกอบสร้างทั้งพุทธศิลป์ คือ ภาพวาดในผ้าขนาดใหญ่ และสามารถต่อเติมวรรณศิลป์ที่เป็นเรื่องเล่าตามคตินิยมของชุมชน โดยไม่ติดกรอบประเพณีบุญผะเหวดแบบวัฒนธรรมหลวง นอกจากนี้ภาพวาดบางผืน มีการผนวกกัณฑ์และตัดตอนบางกัณฑ์ เช่น ผนวกกัณฑ์จุลพนกับมหาพน หรือตัดตอนกัณฑ์วนปเวศน์และสักตีกัณฑ์ การเรียงร้อยเรื่องแบบนี้คล้ายกับการเทศน์ผะเหวดในปัจจุบัน ที่รวบรัดตัดตอนเนื้อเรื่องเพื่อประหยัดเวลาให้การทำบุญผะเหวดให้เสร็จโดยเร็วเพราะต้องการเวลาไปทำงานอื่นในชีวิตประจำวัน และผู้ฟังเทศน์มี

ศรัทธาอันน้อยลง การทำบุญเป็นไปเพื่อสืบทอดประเพณีฮีตสิบสอง โดยขาดสำนักทางศาสนาอย่างเข้าถึงแก่นแกนของความหมายหรือปรัชญาธรรม (ประตูลืออีสาน, 2564)

ผ้าผะเหวดเป็นศิลปกรรมของชาวบ้าน (Folk Art) ที่มีการประกอบสร้างอย่างต่อเนื่องนับร้อยปี บทบาทหน้าที่สำคัญคือเป็นส่วนหนึ่งของประเพณีบุญผะเหวด หรือบุญมหาชาติ หน้าที่โดยตรงคือ บอกเล่านิทานผะเหวดสังขารผ่านภาพเขียนในหลายลักษณะ เช่น เป็นผ้าศักดิ์สิทธิ์ในพิธีอัญเชิญพระเวทสังขารเข้าเมือง ในชุมชนขนาดใหญ่ ชาวบ้านทุกวัยจะพร้อมใจกันกระทำพิธีอัญเชิญ

กษัตริย์ หรือหกกษัตริย์ คือ พระเวทสังขาร นางมัทรี กัณหา ชาลี นางผุสดี พระเจ้าสุริยชัย จากเขาคีรี วงกต ซึ่งเป็นป่าเข้าสู่เมืองคือ กรุงลพบุรี (หรือวัดในหมู่บ้าน) ชุมชนชาวนา ที่พระภิกษุและผู้สูงอายุเข้มแข็ง บรรยาภาศตอนแห่งพระเวทสังขารเข้าเมืองจะสนุก และชาวบ้านรวมกลุ่มแสดงความสามัคคีอย่างเข้มแข็ง โดยเชื่อว่าการเกษตรกรรมจะได้ผลดีข้าวปลาอาหารสมบูรณ์ แต่ในชุมชนเมืองที่ผู้คนค้าขายและรับราชการการแห่ผ้าผะเหวดไม่มีความหมาย ไม่มีความสำคัญ บางแห่งตัดพิธีแห่ผ้าผะเหวดออกไป โดยให้เหตุผลว่าเสียเวลา ต้องทำงานอื่น บทบาททางสังคมของผ้าผะเหวดจึงลดลง นอกจากนี้ หากวัดสร้างศาลาการเปรียญขนาดใหญ่จะวาดจิตรกรรมฝาผนังเรื่อง ผะเหวดสังขารไว้รอบศาลา ผ้าผะเหวดจึงหมดบทบาทด้านการประดับตกแต่งซึ่งเป็นประโยชน์ใช้สอยสำคัญอีกประการหนึ่ง เยาวชนรุ่นลูกหลานจึงขาดโอกาสได้เห็น ได้สัมผัสกับผ้าผะเหวดในพิธีอัญเชิญกษัตริย์เข้าเมือง ซึ่งเป็นการแสดงบทบาทสมมติที่ชาวบ้านเป็นผู้แสดงร่วมกัน ด้วยศรัทธาและเชื่อมั่นในผลบุญ เมื่อขาดพิธี ความคิดมุมมองที่มีต่อผ้าผะเหวดจึงเปลี่ยนไปเช่น ศรัทธาอันน้อยลง ความเชื่อมั่นในอานิสงส์ของการฟังเทศน์ให้ครบสิบสามกัณฑ์แล้วได้ขึ้นสวรรค์ ก็สั่นคลอน คงเหลือเฉพาะผู้มีอายุมากที่ฟังธรรม ในชุมชนขนาดเล็กบางวัดมีพระภิกษุเพียงรูปเดียวความต่อเนื่องของประเพณีและการทำบุญให้ครบทุกขั้นตอนแทบเป็นไปไม่ได้ ขั้นตอนที่ถูกตัดออกคือการแห่ผ้าและการเทศน์ธรรมแบบครบถ้วนมีคุณธรรม การทำบุญเปลี่ยนแปลงจากการทำบุญเพื่อฟังธรรม เป็นการทำให้ทานที่เน้นการบริจาคให้บรรพบุรุษที่ล่วงลับแล้ว เสี่ยงการเทศน์แถมสมภารคือ ประกาศยกย่องให้พรผู้บริจาคเงินดังกลบเสียงเทศน์ผะเหวด จนแทบไม่ได้ยินเสียงเทศน์ผะเหวดส่งผลให้ตัวบทหรือคัมภีร์ผะเหวดขาดการสื่อสารไปยังชาวบ้าน การกล่อมเกลางานพิธีธรรมด้วยนิทานผะเหวดจึงลดทอนไม่ถูกผลิตซ้ำในด้านการรับสาร

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ วิธีการเขียนภาพผะเหวด วิธีการเขียนในจารีตเดิม ใช้การวาดภาพลายเส้นแล้วระบายสีน้ำ ผู้วาดต้องอ่านนิทานผะเหวดสังขารให้จบ ให้เข้าใจเป็นอะไร ฉากส่วนใหญ่จะเป็นสีเขียวของต้นไม้แซมแทรกในทุกบริบท ไม่ว่าจะเป็นเมือง เป็นบ้านเป็นป่า โดยพื้นที่ป่ามีต้นไม้ นก ช้าง กวาง สัตว์ป่าและสัตว์น้ำมีมากกว่าพื้นที่อื่น ๆ อย่างไรก็ตามภาพวาดแบบเก่าที่เป็นสองมิติ ฉากที่เป็นพื้นที่ธรรมชาติมีมากกว่ารูปตัวละครในทุกกัณฑ์ ส่วนภาพวาดยุคหลัง ที่เป็นภาพสามมิติจะมีเฉพาะรูปตัวละคร ไม่มีฉาก จึงขาดพื้นที่สีเขียวและพื้นที่ทางวัฒนธรรม ชาติมิติที่ผสานกลมกลืนระหว่างฉากและรูป รูปตัวละครแข็งทื่อไม่สร้างความรู้สึกรื่นเริงสุนทรีย์ภาพ และภาพไม่สอดคล้องกับตัวบททางวรรณกรรม เป็นพุทธพาณิชย์ที่มีความง่ายแต่ไม่งามภาพวาดถูกลดทอนความศักดิ์สิทธิ์ลง แนวนโน้มนในอนาคตภาพวาดผ้าผะเหวดอาจเป็นเพียงภาพอดีตที่เก่าแก่ ทрудโทรมตามเวลา สำนักของกลุ่มชาติพันธุ์ทางพุทธศาสนาในหมู่บ้านรุ่นใหม่อาจเลือนลาง ขาดความสืบเนื่องกับประเพณีบุญผะเหวด โดยเชื่อว่า พ.ศ. 2550 เป็นถึงพุทธกาลที่พยากรณ์ว่า พุทธศาสนาจะสิ้นสุดเมื่อมีอายุครบ 5000 ปี (ประตูลืออีสาน, 2564)

จะเห็นได้ว่า ผ้าผะเหวด ตามสำเนียงเสียงอีสาน คำว่า “ผะเหวด” มาจากคำว่า “พระเวส” หมายถึง พระเวสสังขาร งานบุญผะเหวดเป็น 1 ในประเพณี 12 เดือน หรือฮีตสิบสอง ผ้าผะเหวด คือ ผ้าผืนยาวเขียนภาพเล่าเรื่องพระเวสสังขารเพื่อใช้แห่ในงานบุญพระเวท ซึ่งสมมติว่าเป็นการแห่พระเวสสังขารเข้าเมือง สมัยก่อนช่างแต้มรูปมักเป็นช่างพื้นบ้าน จึงใช้สีสันเลี่ยนแบบธรรมชาติ ไม่เคร่งครัดเรื่องสัดส่วนของรูปร่างคน สัตว์ วัตถุสิ่งของมากนัก ตามคติความเชื่อของชาวอีสาน ผู้ใดฟังเทศน์เรื่องพระเวสสังขารจบทั้ง 13 กัณฑ์ ภายในการเทศน์ครั้งเดียวและภายในวันเดียว จะได้เกิดร่วมชาติภพกับพระศรีอริยเมตไตรย

## 2. สัญลักษณ์ประเพณีการแห่ผ้าผะเหวด

การได้ร่วมประเพณีแห่ผ้าผะเหวด คนอีสานถือว่า เป็นสัญลักษณ์ ของการจะได้บุญกุศลอันยิ่งใหญ่ แม้จะโลกนี้ไปแล้วก็จะได้ขึ้นสวรรค์และจะได้พบกับพระศรีอริยเมตไตรย อีกอย่างหนึ่ง ชาวอีสานมีความเชื่อว่าเป็นการอัญเชิญพระเวสสังขารเข้าสู่เมือง เพราะในชาดกกล่าวไว้ว่า ในกาลที่กษัตริย์ทั้งหลาย คือ พระราชา พระเทวี พระโอรส พระสนธิสา

และพระนัดดาทั้งหลาย มาประชุมพร้อมกันแล้ว ก็ได้เกิดอัศจรรย์น่าขนพองสยองเกล้า ประชาชนผู้ทั้งปวงมาพร้อมใจกัน ประนมมือถวายบังคมพระมหากษัตริย์ ร้องไห้วอนพระเวสสันดรและพระนางมัทรีในป่าอันน่าสะพรึงกลัวว่า ขอพระองค์ทรงเป็นพระราชผู้เป็นใหญ่แห่งข้าพระองค์ทั้งหลายเถิดเมื่อพระเวสสันดรผู้ทรงพระราชทานทรัพย์เสด็จมาถึงแล้ว ชาวชนบทและชาวนิคมต่างก็โบกผ้าสะบัดไปมา พระองค์รับสั่งให้นำกลอนนันทิเกรีไปตีประกาศในพระนคร และรับสั่งให้ประกาศปลดปล่อยสัตว์ทั้งปวงจากเครื่องพันธนาการ (ช.ช. (ไทย) 28/2438-2440/554-560)

ดังนั้น ประเพณีแห่ผ้าผะเหวด ชาวอีสานถือว่าเป็นสัญลักษณ์ของการอัญเชิญพระเวสสันดรเข้าเมือง และเป็น การเล่าเรื่องประวัติความเป็นมาของพระเวสสันดร ด้วยการเขียนเป็นรูปภาพลงบนผ้าผะเหวด ทำให้ทราบความเป็นมาของพระเวสสันดร พร้อมกันนี้ก็เป็น การได้ทำบุญใหญ่เป็นมหากุศลของชาวอีสานอีกด้วย

### ผ้าผะเหวด : สัญลักษณ์ประเพณีชาวพุทธอีสาน

ผ้าผะเหวดแบบม้วนยาวในการศึกษาครั้งนี้มีขนาดกว้างประมาณ 1 เมตร และมีขนาดยาวประมาณ 13-31 เมตร การวาดภาพจะวาดเป็นช่องตามแนวนอน ผ้าผะเหวดขนาดสั้นที่สุดมีพื้นที่ประมาณ 13 ช่อง ขนาดยาวที่สุดประมาณ 18 ช่อง แต่ละช่องความยาวไม่เท่ากันขึ้นอยู่กับเหตุการณ์ที่บรรจุอยู่ในแต่ละช่อง หนึ่งเหตุการณ์เรียกว่าหนึ่งอนุภาค ภาพวาดที่เป็นภาพสามมิติจะวาดเต็มกรอบภาพเป็นภาพขนาด 6 นิ้วขึ้นไป ประกอบด้วยภาพวาดทั้งหมด 13 ช่องหรือ 13 กัณฑ์ ภาพวาดที่เป็นภาพสองมิติแบบ ราวหลายอนุภาคในหนึ่งกรอบภาพวาดเต็มพื้นที่เต็มโครงสร้างขนาดภาพทั้งคนทั้งสิ่งมีชีวิตทั้งมนุษย์และสิ่งของมีขนาดเล็กประมาณ 2 นิ้ว ภาพแนวนี้นี้เป็นฝีมือของช่างพื้นบ้าน มีลักษณะคล้ายภาพวาดลายเส้นแบบโบราณที่ปรากฏในฝาผนังถ้ำและที่หน้าผาโดยทั่วไปเชื่อว่าเป็นภาพเขียนก่อนประวัติศาสตร์ โครงสร้างของนิทาน ผะเหวดสันดรเขียนเป็นโครงสร้างนิทานหรือไวยากรณ์นิทานได้ดังนี้

แบบที่ 1 เป็นโครงสร้างนิทานที่ยาวที่สุดประกอบด้วย 1) พระมัลลย์รับดอกบัวบูชา + พระมัลลย์และพระอินทร์นำดอกบัวบูชาพระธาตุเกตเกล้าจุฬามณี + พระพุทธองค์โปรดพระญาติพระวงศ์+เทศน์สังกาส + นิทานผะเหวดสันดร + พระมัลลย์หรือพระพุทธองค์เสด็จโปรดสัตว์นรก

แบบที่ 2 พระมัลลย์และพระอินทร์นำดอกบัวบูชาพระธาตุเกตเกล้าจุฬามณี+นิทานผะเหวดสันดร

แบบที่ 3 นิทานผะเหวดสันดร

โครงสร้างของนิทานคืออะไร อธิบายว่า หมายถึงสิ่งที่กำหนดความเป็นนิทานแต่ละประเภท ซึ่งประกอบด้วยพฤติกรรมหลักของตัวละครที่นำมาเรียงร้อยต่อกันอย่างมีระบบสัมพันธ์กัน การศึกษาโครงสร้างของนิทานวางอยู่บนความเชื่อที่ว่านิทานในแต่ละวัฒนธรรมมีกฎในการดำเนินเรื่องของตนเอง เช่นเดียวกับที่ภาษาแต่ละภาษามีไวยากรณ์เป็นของตนเอง โครงสร้างของนิทานจะสะท้อนความคิดระบบคิดและวัฒนธรรมของเจ้าของนิทาน (ศิริพร ณ กลาง, 2551)

เมื่อพิจารณาโครงสร้างนิทานในผ้าผะเหวดแบบที่ยาวที่สุด ความคิดที่กำกับเนื้อหาของนิทาน คือความคิดเรื่องนรกภูมิ มนุสสภูมิ สวรรค์ภูมิ อันได้รับอิทธิพลจากไตรภูมิพระร่วง ภาพวาดตอนต้นเรื่องส่วนที่เป็นปรารภเหตุการณ์เล่า นิทานผะเหวดสันดร พระมัลลย์และพระพุทธเจ้าเป็นตัวแทนของพุทธศาสนามีสถานภาพสูงส่งกว่าพระอินทร์และเทวดาบนสวรรค์ แม้ตอนจบในนรกภูมิพระมัลลย์และพระอินทร์ก็มีสถานภาพเทียบเท่าเทพเจ้าผู้ปลดปล่อยบาปและความทุกข์ให้กับผู้ทำผิดในโลกมนุษย์ โครงสร้างนิทานที่กำกับภาพวาดผ้าผะเหวดคือความเชื่อเรื่องสวรรค์ภูมิ มนุสสภูมิและนรกภูมิ นิทานเรื่องผะเหวดสันดรประกอบด้วยอนุภาคย่อยที่เสนอตัวอย่างพฤติกรรมที่น่าสู่สวรรค์ภูมิและนรกภูมิ เป็นแก่นแกนของเรื่องซึ่งไม่ตรงกับแก่นเรื่องในตัวหลายลักษณะด้านวรรณกรรม และด้านกลอนเทศน์ผะเหวดที่มุ่งเน้นนิพพานหรือการหลุดพ้น ความแตกต่างของแก่นเรื่องแสดงว่าการเขียนภาพผะเหวดของแต่ละชุมชน

โครงสร้างนิทานแนวนี้นี้แสดงความเชื่อว่าการทำบุญ การบำเพ็ญปรมาตมทานหรือมหาทานเป็นปัจจัยนำไปสู่สวรรค์ ภาพวาดวิธีนี้ไม่กล่าวถึงนรกภูมิ ขนาดของภาพเน้นตัวละครโดยวาดเป็นภาพขนาดใหญ่แสดงพฤติกรรมและเล่าเรื่องราว แต่ภาพไม่สร้างความรู้สึกไม่สร้างจินตนาการ ภาพวาดมีลักษณะแข็งทื่อเช่นเดียวกับโครงสร้างของภาพวาดแนวที่สามที่ไม่กล่าวถึงสวรรค์และนรก บอกเล่าเรื่องราวเฉพาะนิทานผะเหวดสันดรเท่านั้น เป็นการวาดโดยประหยัต์วัสดุเพื่อวางจำหน่ายโดยเฉพาะ ผู้วาดดูเหมือนขาดศรัทธาในการสร้างงานในหนึ่งภาพจะบรรจุเหตุการณ์หนึ่งอนุภาคเท่านั้น การวาดแนวนี้นี้คล้ายกับการวาดจิตรกรรมฝาผนังประดับรอบศาลาโรงธรรม ซึ่งมีขนาดกว้างยาวใหญ่และมุ่งสอนพุทธศาสนา

หลายเรื่องมีทั้งศาสนบุคคล ศาสนวัตถุ ศาสนธรรม ประตึรอบศาลาโรงธรรม โครงสร้างเฉพาะนิทานผะเหวดสื่อความคิดเรื่องอนิจลักษณะความเปลี่ยนแปลงของชีวิตและการให้ทานไมยัตติตในทรัพย์สินทั้งปวง

เมื่อพิจารณาภาพผะเหวดม้วนยาวแบบสองมิติแบน ๆ แนวจาริต ช่างวาดได้เพิ่มเติมเรื่องราวซึ่งเป็นคติความเชื่อและเป็นวิถีจริยธรรมที่เป็นบรรทัดฐานสำคัญของชีวิตประจำวัน คือเรื่องการลงโทษคนชั่วการให้รางวัลคนดีและได้แสดงความเชื่อมั่นในบารมีของพระพุทธเจ้าบารมีของพระอรหันต์คือพระมาลัย ซึ่งเป็นศาสนบุคคลในประเพณีท้องถิ่น นับได้ว่าชุมชนท้องถิ่นที่เป็นเจ้าของผ้าผะเหวดสามารถประกอบสร้างทั้งพุทธศิลป์คือภาพวาดในผ้าขนายยาว ๆ และสามารถต่อเติมวรรณศิลป์ที่เป็นเรื่องเล่าตามคตินิยมของชุมชนโดยไม่ติดกรอบประเพณีบุญผะเหวดแบบวัฒนธรรมหลวง นอกจากนี้ภาพวาดบางผืนมีการผนวกกันและตัดทอนบางกัณฑ์ เช่นผนวกกัณฑ์จุลพนกับมหาพน หรือตัดทอนกัณฑ์ทวนปเวศน์และลักตักกัณฑ์ การเรียงร้อยเรื่องแบบนี้คล้ายกับการเทศน์ผะเหวดในปัจจุบัน ที่รวบรัดตัดตอนเนื้อเรื่องเพื่อประหยัดเวลาให้การทำบุญผะเหวดให้เสร็จโดยเร็ว เพราะต้องการเวลาไปทำงานอื่นในชีวิตประจำวัน และผู้เทศน์มีศรัทธาอันอยลงการทำบุญเป็นไปเพื่อสืบทอดประเพณีฮีตสิบสองโดยขาดสำนึกทางศาสนาอย่างเข้าถึงแก่นแกนของความหมายหรือปรัชญาธรรม

ผ้าผะเหวด จึงเป็นการแสดงบรรทัดฐานทางสังคมคือแบบแผนพฤติกรรมที่เป็นมาตรฐานของสังคม มีไว้เพื่อแก้ปัญหาพื้นฐานของสังคมและมีหน้าที่ทำให้สังคมคงสภาพอยู่ได้ ภาพวาดนิทานผะเหวดสันดรแสดงบรรทัดฐานทางสังคมผ่านจาริต (More) และวิถีชีวิตชาวบ้าน (Folkway) จาริตเป็นบรรทัดฐานทางสังคมที่มีความสำคัญมาก ผู้ที่ไม่ทำตามจะมีผลกระทบต่อสังคมจึงมีข้อห้ามต่าง ๆ มากมาย ในภาพผะเหวดตอนมาลัยหมั้นมาลัยแสนและพระมาลัยโปรดสัตว์นรก มีภาพแสดงการห้ามฆ่าคนห้ามฆ่าสัตว์ ห้ามทารุณกัน ห้ามลักขโมย ห้ามประพฤติผิดประเวณี ผู้ทำผิดข้อห้ามเหล่านี้คือผิดศีลห้า ซึ่งเป็นธรรมขั้นพื้นฐานของพุทธศาสนา ผู้ทำผิดจาริตเมื่อตายแล้วมีโทษรุนแรง กลายเป็นเปรตตกนรกถูกทรมานให้เจ็บปวดทุกข์ทรมาน เช่นเอน้ำร้อนกรอกปาก ถูกสุนัขขุดรุมกัด ถูกคมหอกคมดาบทิ่มแทง ถูกเหยี่ยวถูกแร้งถูกกาใช้จงอยปากแหลมคมจิกตี ถูกคมหนามจี้ทิ่มแทง ภาพวาดบางชุดแสดงปัญหาหลักขโมยและอาชญากรรมในชุมชน เช่น การฆ่าช้างเองา การฆ่าสุนัขเอาฟัน การขโมยพืชผักสวนครัว ข้อห้ามเหล่านี้เป็นการขู่ด้วยภาพ เป็นบทลงโทษที่รุนแรงและเป็นภาพที่ขำขันมาก ยกเว้นภาพที่มีจุดมุ่งหมายวาดเพื่อขายจะตัดทอนคำสอนนอกเรื่องนิทานผะเหวดสันดรออก ส่งผลต่อแก่นเรื่องที่ขาดหายไป ส่วนวิถีชาวบ้านที่แสดงผ่านเรื่องคือ วิถีชีวิตของผู้หญิงในการเลือกสามีที่ไม่เหมาะสม หรือวิถีชีวิตของผู้หญิงที่ถูกเลือกไม่อาจเป็นฝ่ายเลือกได้ เช่นนางอมิตดาผู้มีสามีแก่อัปลักษณ์ เป็นการทำผิดวิถีชาวบ้าน จึงถูกลงโทษด้วยการนิทานที่ว่าถูกทุบตี ไม่คบหาสมาคม ซึ่งข้อห้ามเช่นนี้ชุมชนมีไว้เพื่อวางกรอบพฤติกรรมของคน

ภาพวาดกัณฑ์ต้น ๆ เป็นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับเทพบนสวรรค์ คือพระมาลัยและพระพุทธองค์กับพระอินทร์และเทพบริวารอันได้แก่เทพบุตรเทพธิดา ความหมายโดยตรงคือการปรารภเหตุการณ์เล่านิทานผะเหวดสันดรว่าหากฟังเทศน์เรื่องนี้จบภายในหนึ่งวันผู้ฟังจะได้ไปสวรรค์ ส่วนความหมายที่แฝงอยู่คืออำนาจหรือบารมีของพระอรหันต์และพระพุทธเจ้าสูงส่งเทียมเท่าเทพในศาสนาพราหมณ์คือพระอินทร์ นับเป็นการสร้างความเชื่อใหม่ซึ่งทำให้คติความเชื่อเดิมหมดคุณค่าหรืออ่อนตัวลง เช่นเดียวกับพฤติกรรมที่พราหมณ์เมืองกลิงคราชภูร์ พราหมณ์ชุกพราหมณ์แปลงขอช้างขอม้าขอรถขอโอรสธิดาขอแม่เหลื ความหมายโดยตรงเป็นการสร้างทานบารมีของพระเหวดสันดร แต่ความหมายแฝงที่ซ่อนอยู่เหมือนการเล่นซ่อนหา คือการสร้างกษัตริย์ธรรมาภิบาลที่ยอมรับการเปลี่ยนทุนเปลี่ยนอำนาจให้ประชาชนและขุนนางหากทาผิดฮิตบ้านคลองเมืองตามความเห็นของประชาชน อามาตย์และขุนนาง

ส่วนตัวละครผู้หญิงได้แก่นางผุสดี นางมัทรี นางอมิตดา นางพราหมณ์ เมื่อตีความหมายโดยตรงคือผู้คนที่เกิดมาไม่ได้มีอิสระชีวิตเป็นสมบัติของผู้อื่น คือเป็นสมบัติของผู้ชายที่เป็นพ่อและสามีด้วยกฎเกณฑ์ของสังคมที่ผู้ชายเป็นฝ่ายได้แต่ผู้หญิงเป็นฝ่ายเสีย หากค้นหาความหมายแฝงที่ซ่อนอยู่พฤติกรรมของผู้หญิงมีลักษณะล้อเลียนประชดประชันค่านิยมที่ปลูกฝังในสังคมที่ไม่มีใครลุกขึ้นมาคัดค้าน เช่นการเสพยาสุในเรือนร่างทั้งดงามราวเทพสร้างของผู้หญิงคือ ตาตาสนิท ขนคิ้วตาสนิท หน้าท้องแบนราบ นมเต่งตึง ผมไม่หงอก สืบเผ่าพันธุ์มีทายาทดีมีชื่อเสียง สามารถช่วยนักโทษประหารได้และเป็นแม่เหลืของพระราชานอกจากนี้มีการล้อเลียนอำนาจของผู้ชายในครัวเรือนที่ครอบงำผู้หญิงด้วยการลุกขึ้นมาต่อรองเพื่อเปลี่ยนแปลงอำนาจของผู้ชายที่กดขี่บังคับกายใจของผู้หญิง ความหมายของสัญลักษณ์ที่ตัวละครสื่อ

ความหมายสัญลักษณ์จึงมีทั้งความหมายที่เป็นเรื่องราวของนิทาน และความหมายที่เป็นระบบสังคมวัฒนธรรมที่แฝงอยู่ โดยความหมายเป็นกลไกของการสื่อสารและการต่อสู้ทางสังคม

ดังนั้น ผ้าผะเหวดจึงเป็นสิ่งที่แสดงความหมายสัญลักษณ์ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาของตัวละคร นิทานผะเหวดสันตรมีกระบวนการสื่อสารหลายรูปแบบ เช่นการเทศน์เสียงเดี่ยว การเทศน์หลายธรรมาสัน การประกอบพิธีอัญเชิญพระเวทสันตริเข้าเมือง การเล่าด้วยภาพวาดผ้ายาวซึ่งคล้ายภาพยนตร์มีทั้งภาพมีทั้งเพลง (เทศน์แหล่) มีการกระทำ ทั้งเสียง ทั้งเรื่อง ทั้งภาพวาด สามารถสื่อความหมายหลายแบบ โดยตัวละครเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงมุมมองต่อระบบสังคม วัฒนธรรม ตัวละครเป็นรูปสัญลักษณ์ที่แสดงความหมายสัญลักษณ์

## บทสรุป

ผ้าผะเหวดไม่ใช่แค่เครื่องประดับที่ใช้ในงานประเพณี ที่ตกแต่งให้ดูสวยงามเพียงเท่านั้น แต่ยังมีแนวคิด และกุศโลบายที่แยบยล ที่ทำให้ผู้คนที่มาร่วมงานพิธีอันศักดิ์สิทธิ์ ได้รับรู้ในคำสอนของพระพุทธเจ้า ที่ทรงแฝงหลักธรรมคำสอนไว้ในรูปทรงและสีสันที่อยู่ในผ้าผะเหวด การร้อยเรียงของศิลปะ ล้วนมีกุศโลบายคำสอนที่แฝงอยู่เป็นจำนวนมาก ตามลักษณะของรูปทรงเปรียบได้กับหลักธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ แนวทางในการปฏิบัติ หรือแนวทางการดำเนินชีวิต อันจะนำไปสู่ทางแห่งความพ้นทุกข์ความดับทุกข์

ผ้าผะเหวด : สัญลักษณ์ประเพณีชาวพุทธอีสาน เป็นการนำเสนอหลักการดำเนินชีวิตตามทางสายกลาง คือ เป็นจริยธรรมอันประเสริฐ ย่อได้ 3 ส่วน คือ ศิล สมาธิ ปัญญา ศิล เป็นการพัฒนาความประพฤติ ให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัย ไม่เบียดเบียนหรือก่อให้เกิดความเดือดร้อนเสียหาย อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดีซึ่งจะทำให้ตนเองและสังคมอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข สมาธิ เป็นการฝึกอบรมจิตใจให้สงบ มีใจตั้งมั่น จิตแน่วแน่ในอารมณ์ ปัญญา เป็นการฝึกอบรมให้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง เกิดความรู้แจ้งตามความเป็นจริง (รู้ถึงอนิจจัง-ความไม่เที่ยง ทุกขัง-สภาวะที่ทนยาก)

## เอกสารอ้างอิง

ประตูลืออีสาน. (2564). ผ้าผะเหวด. สืบค้น 19 มีนาคม 2565. จาก <https://www.isangate.com/new/32-art-culture/knowledge/542-pa-pa-wes.html>.

พรหมา พิทักษ์, บรรณาธิการเรียบเรียง. (2557). *นัยแห่งสัญลักษณ์*. กรุงเทพฯ: ต้นธรรม.

พระครูศรีปัญญาวิกรม. (2558). สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย. *วารสารศิลปศาสตร์ปริทัศน์*, 10(20), 19-30.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิเถร). (2553). *พระมัลลย์ ลงไปโปรดสัตว์นรก*. (พิมพ์ครั้งที่ 6). กรุงเทพฯ: สัมปชัญญะ.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

ศิราพร ณ ถลาง. (2551). *ทฤษฎีคติชนวิทยา : วิธีวิทยาในการวิเคราะห์ตำนาน-นิทานพื้นบ้าน*. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานทางวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุริยา สมุทคุปดี และ พัฒนา กิตติ. (2536). *ฮัตบ้านคลองเมือง*. นครราชสีมา: มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี.

